

”ותערב לפניך” – לבירורו של נוסח וגלגוליו על פי דקדוק

מנהג האשכנזים להוסיף בחזרת הש”ץ של מוספי ימים טובים בתוך ברכת העבודה, בשעה שהכהנים עולים לדוכן, את הקטע הפותח במילת ותערב. זה נוסח המשפט הראשון שבו, כנהוג בקהילות האשכנזים מימים ימימה, כנשמע מפייהם וכנדפס ברוב סידוריהם ומחזוריהם: **”וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ פְּעוּלָה וּכְקָרְבָן”**¹. נאמר כאן “ברוב סידוריהם ומחזוריהם” משום שבמקצת סידורים (וביאורו של “מקצת” זה יתברר להלן) בא במהלך הדורות שינוי מכריע בשתי המילים הראשונות של משפט זה, שהעמיד אותן בדמות אחרת: לא **”וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ”** כי אם **”וְתַעְרַב עֲלֶיךָ”**, היינו: (א) **וְתַעְרַב** בקל ולא **וְתַעְרַב** בנפעל; (ב) מילת היחס המשלימה את הפועל היא **עליך** ולא **לפניך**. שני השינויים הללו שינוי אחד הם. קשורים הם זה בזה ומקורם אחד – ראיית הפועל מן השורש ער”ב, צורתו ודרכי השלמתו (ובמשמע זה של ‘מתיקות ונועם’) במקרא, ובמקרא לבדו.

הערעור על לשון **וְתַעְרַב** לפניך קדום הוא. נמצאנו כבר, וכאמירת אגב, ב”ספר צחות” לר’ אברהם אבן עזרא. בתחילת “שער הפעלים” עוסק אבן עזרא בדרכי השלמת הפעלים היוצאים, אם בדרך הישירה (בלשונו: “בלי אות טעם או מלת טעם”) אם באמצעות מילת יחס. אגב כן הוא מציין לכמה טעויות בדרכי שימוש הלשון ואומר:²

וַיֵּשַׁע ה' (ראשית ד' ד') דבק עם מילת אַל בשלש נקודות, והאומר: שְׁעָנִי³

* מאמר זה מיוסד על דברים שנאמרו בהרצאה בישיבת מליאת האקדמיה ללשון העברית ביום ד' בסיוון תשס"ז (21 במאי 2007).

1. הקטע בכללו, על חתימתו, משמר במידה מסוימת את נוסחה הקדום, הארץ-ישראלי, של ברכת העבודה של כל יום (ראה ארליך), ואולם משפט זה הפותח אותו אינו חלק מנוסח ארץ-ישראלי זה.

2. מובא כאן על פי מהדורת ליפמאן, דף מב ע"א, וכניקוד שם. וראה במהדורת רודריגו, עמ' 311 (ושם, בצד המקור העברי, בלא ניקוד; בצד התרגום לספרדית ננקדו רוב המילים העבריות, וכניקודן במהדורת ליפמאן). למקום זה בספר צחות ציינו סץ (מבוא, עמ' תצב) ויצחקי (לוח ארש, עמ' תעה, בהבאת דברי היידנהיים). כן ציינו לשאר מקורות. דיוננו להלן שונה באופיו מדיונם.

3. כך ננקד במהדורת ליפמאן, וצ"ל שְׁעָנִי, לשון המצויה הרבה בפיטו. במהדורת רודריגו: שענו

הוא טועה, רק שעה אֵלִי, כמו יִשְׁעוּ וְאִין מוֹשִׁיעַ אֶל ה' (ש"ב כ"ב מ"ב), וכן האומר וְתַעֲרַב⁴ לְפָנַי, רק עֲלֶיךָ, כמו יַעֲרַב עליו שיחי (תלים ק"ד ל"ד), או לָךְ, כמו ושנתי ערבה לִי (ירמיה ל"א כ"ה), כי אם אמר עֲרַבְנִי כמו עֲרַבְנִי עמך (איוב י"ז ג') הנה יש לו טעם אחר.

דברים כפשוטם: הפועל ערב במשמע של 'עריכות ומתיקות' הוא מן הפעלים היוצאים בתיווכה של מילת יחס, ומילת יחס זו היא עַל או לְ-. בוודאי אין הוא יוצא באופן ישיר, בלא מילת יחס, שאם כן "הנה יש לו טעם אחר" – אין משמעו לשון מתיקות כי אם לשון עירובן, כמו "עֲרַבְנִי עִמָּךְ" שבאיוב.

אכן, הערת ראב"ע אינה נוגעת כאן במפורש בצורת הפועל ובבנינו, אם קל אם נפעל, כי אם במילת היחס הנדרשת: לפני מצד זה או על או לְ- מצד זה. אך נראים הדברים שמתוך שתמך ראב"ע יתדותיו במקראות כמו "יַעֲרַב עליו שיחי", "ושנתי עֲרַבָה לִי", שמכוחם קבע את מילת היחס לפני כטעות, גילה דעתו שהפועל כאן הוא בבניין קל, שאילולי כן מה ראייה יש לדבריו? מה גם שעצם ההליכה על דרך המקרא מחייבת את הפועל בבניין קל שכן פועל זה בבניין נפעל לא נמצא במקרא כלל, והלוא השגותיו של אבן עזרא על לשון הפיוט מצד לשון המקרא באו, כידוע.⁵ מה שלא אמר אבן עזרא באופן מבורר נתפרש משמו ב"אוצר השרשים" ליהודה ליב בן זאב, בשורש ער"ב,⁶ וזה לשונו:

ונכון השיג הראב"ע על האומרים בתפלה ותערב לפניך עתירתנו, כי איננו מנהג הלשון וגם לא בא בנפעל במקרא ואנו אין לנו כ"א לשון מקרא, ע"כ ראוי וְתַעֲרַב עליך עתירתנו.

כל המשווה דברים אלו עם דברי אבן עזרא במקורם יראה עד כמה נמסרו כאן דבריו בהבלעת דברי פירוש, שאם אמנם אינם חוטאים לאמת מכל מקום חוטאים הם לדיוק הנדרש בהבאת דברים בשם אומרם.

ואולם עוד לפני בן זאב נאמר דברים מופלגים בעניין זה בשם אותו עיקרון ש"אנו אין לנו אלא לשון מקרא", והם באו מידי של יצחק סטנוב ב"אגרת בית תפלה" וב"ויעתר יצחק" שלו. סטנוב, בן דור ההשכלה המוקדמת, היה כידוע מן המובהקים שבמתקני לשון התפילה על דרך לשון המקרא.⁷ מעשיו בזה באו לידי ביטוי תחילה

(אף היא צורה המצויה הרבה בפיוט, אלא שאינה מסתברת כאן, במקום שראב"ע מבקש להמירה ב"שעה אֵלִי"), אך בצד התרגום לספרדית: שְׁעִנִי (ככמהדורת ליפמאן).

4. כך הניקוד בפנים, והעיר ליפמאן לצורה הרצויה וְתַעֲרַב על פי סטנוב ובן זאב, וראה עליהם להלן. במהדורת רוודריגו, כאמור, בלא ניקוד (ראה הערה 2 לעיל).

5. וידועים דבריו בפירושו לקהלת ה, א.

6. בן זאב, ב, עמ' 408, וראה הערה 4 לעיל.

7. על מעשיו בתיקון לשון התפילה נכתב הרבה, וראה למשל יהלום, עמ' 24 ואילך.

בספרו "אגרת בית תפלה", שיצא לאור בברלין בשנת תקל"ג (1773), ושנים לאחר מכן בחיבורו "ויעתר יצחק", שיצא לאור בווינה בשנת תקע"ה (1815), וכן בסידור תפילה וסליחות שהוציא.⁸ וכך כתב ב"אגרת בית תפלה":⁹

וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָּנוּ. הֲתִי"ו בִּסְגוּל מִבְּה"ק¹⁰ [=מִבְּנֵי הַקָּל] כִּי לֹא נִמְצָא לוֹ נִפְעַל בְּמִקְרָא. וְאִם כִּי מִקְרָא מֵלֹא הוּא יַעֲרַב עֲלֵינוּ שִׁיחֵי (תְּלִים קֵד). וְאַחַר שֶׁלֹּא מִצָּאנוּ פֶּעַל עֵרַב מִקּוּשֶׁר עִם מֵלֶת פְּנִי בְּמִקְרָא. וְאִם כִּי מֵלֶת עֲתִירָה הִיא בְּלִתִּי נִמְצָאת בְּמִקְרָא עִם הַיּוֹת שֶׁמִּצָּאנוּ עֲתִירַת שְׁלוֹ (יִרְמִיָּה לֵג) הִנֵּה תִּהְיֶה נִטִּיתָה מִסּוּפֶקֶת אִם נָטָה אוֹתָהּ בְּחִי"ק [=חִירִיק קֶטֶן] הֲתִי"ו ע"מ גְּבַרְתִּי אוֹ בִּסְגוּל ע"מ וְשֶׁאֵלָה מְשֻׁנָּתָה שֶׁמִּשְׁקֵלָם הִנֵּפֶרֶד גְּבַרְתִּי שְׁכָנָתָה. וְאִם כִּי כְּעוֹלָה וּכְקֶרֶבֶן לֹא יָבוֹאוּ עַל נֶכֶן כִּי הִיא הַעוֹלָה הוּא הַקֶּרֶבֶן לִכֵּן הִנְכוּן לֹמֵר וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ תִּפְלִתָנוּ כְּקִטּוֹרֶת וּכְקֶרֶבֶן כִּי לִישָׁנָא דְקֶרָא עֲדִיף וְהוּא עֲשׂ"ה יַעֲרַב עֲלֵינוּ שִׁיחֵי, תְּכוּן תִּפְלִתֵי קִטְרֹת, וְהוּא לִשׁוֹן מְבוֹרֵר לֹא יִשְׁגִּיחוּ שׁוֹם מִשְׁגָּה.

הַעֲמִיד כֹּאן סְטָנוֹב תִּיקוֹן עַל גְּבֵי תִיקוֹן, וְהַכּוֹל עַל דֶּרֶךְ לִשׁוֹן הַמִּקְרָא: לֹא וְתַעֲרַב בְּנִפְעַל כִּי אִם וְתַעֲרַב בְּקָל, לֹא לְפָנֶיךָ, כְּאִמּוֹר, כִּי אִם עֲלֶיךָ (וְהִיא כְּבֵר הַעֲרֵתוֹ שֶׁל אֲבֵן עֲזָרָא), לֹא עֲתִירְתָּנוּ, "כִּי מֵלֶת עֲתִירָה הִיא בְּלִתִּי נִמְצָאת בְּמִקְרָא" (!),¹¹ כִּי אִם תִּפְלִיָּה, שֶׁהִיא מִלָּה מִקְרָאִית, וְדוּקָא תִּפְלִיָּה וְלֹא עֲתִירַת, שֶׁאִם הִיא מִלָּה מִקְרָאִית אֵלָּא שֶׁפְּסוּל נִמְצָא בָּהּ שֶׁאִין אֲנוּ יוֹדְעִים אֵת נִטִּיתָה אֵל נֶכֶן, וְכֹאֵן הִרִי נִצְרַכְתָּ לָנוּ כְּתַחֲלִיף לְעֲתִירְתָּנוּ מִלָּה בְּנִטִּיתָה,¹² וְאִם לֹא כְּעוֹלָה וּכְקֶרֶבֶן, שֶׁהוּא לְדַעְתּוֹ כִּפֵּל עֲנִיין "כִּי הִיא הַעוֹלָה הוּא הַקֶּרֶבֶן". קִיצוּרוֹ שֶׁל דְּבַר, כְּמַעֲט שֶׁלֹּא הוֹתִיר בְּמִשְׁפָּט קֶצֶר זֶה מִלָּה

8. ראה יהלום, שם, עמ' 25 הערה 17; עמ' 26 הערה 22. יצוין בדרך אגב שאת "ויעתר יצחק" הוציא סטנוב בעילום שמו. בשער הספר כתב שהוא מלוקט מדבריהם של "ארבעה מטיבי צעד בדקדוק לה"ק", ובין הארבעה הוא מונה את "המדקדק הרבני מוה' יצחק לבית לוי בס' אגרת בית תפלה", שאינו אלא הוא עצמו (השלושה האחרים הם ר' יעקב עמדין, ר' זלמן הענא ור' מרדכי [הלברשטט] דיסלדארף. ראה עליהם כהן, דקדוקי, עמ' 260). דרכו של סטנוב הייתה, כידוע, להוציא את דבריו לאור אם בעילום שמו אם בהבלעתו אם על שמותם של אחרים. עליו ועל דרכיו ראה בהרחבה קלוזנר, א, עמ' 165-177; פלאי, עמ' 83-139; ורסס, עמ' 163-186; ועתה גם פיינר, עמ' 274-277, 357-362.

9. סימן שסו, דף כט ע"ב. על דברים אלו חזר, מילה במילה כמעט, ב"ויעתר יצחק", סימן שעו, עמ' סב.

10. נדפס בטעות: מכה"ק. ב"ויעתר יצחק" נדפס כהלכה: מב"הק.

11. עתירה נמצאת בתלמוד הירושלמי, בלשון תפילה (ובענייננו, תפילת העמידה): "בנה ביתך ושמע עתירתנו ורצינו בתוכו" (ברכות ב, ה [ד ע"ד; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, עמ' 18]).

12. בדרך אגב יצוין ש"ערת שלום" שבירמיהו (לג, ו) לא לשון עתירה ותפילה היא, כנראה, כי אם לשון ריבוי ועושר.

שלא נטפל אליה לתקנה, וסופו של דבר שהוציא מתחת ידו נוסח מחודש ומזוקק לטעמו: "לכן הנכון לומר ותַעֲרַב עליך תפלתנו כקטורת וכקרבן", וטעמו ונימוקו עמו: "כי לישנא דקרא עדיף". יצוין שזו דרכו של סטנוב במקומות רבים בחיבורו: לא רק אל דקדוק לשון התפילה נפנה, להעמידו על טהרת לשון המקרא, כי אם אל הלשון בכללה, על אוצר מילותיה, שאף מהן לא הניח ידו.¹³

ובאמת, כבר לפני סטנוב נמצא שבאו ממדקדקי לשון התפילה, ובעקבות אבן עזרא, להעיר על נוסח "ותַעֲרַב לפניך". דברים בעניין זה נמצא בסידור ר' שבת סופר. אמנם בסידורו לא נמצא קטע "ותערב" גופו, שכן בתפילות שבת וימים טובים לא באה בו אלא הברכה האמצעית (וכפי שהיה נהוג בסידורים רבים עד הזמן האחרון), ואולם מקום מצא לו רש"ס להעיר על לשון זו בדרך אגב בדבריו ללשון הפסוק "וַיַּעֲרַב עליו שיחי" (תה' קד, לד),¹⁴ וזה לשונו:¹⁵

יערב. היו"ד בסגול" והעי"ן בחטף סגול"ל¹⁶ ואגב זאת המלה אמרתי לגלות הטעות שנפל במחזורים שכשעולים הכהנים לדוכן אומר החזן בברכת רצה ותערב לפניך והוא טעות כי הראב"ע כתב בספר צחות דף קס"ו ע"ב מענין טעות הנוסחאות ובכללם כתב וז"ל וכן האומר ותערב לפניך רק עליך כמו יערב עליו שיחי ומאריך שם.

מדברים אלו עולה שוב ש"הטעות שנפל במחזורים" היא לכאורה רק הטעות שבשימוש מילת היחס – לפניך תחת עליך – ולא בלשון ותַעֲרַב, ושוב לא נתברר מכאן לחלוטין מהי הלשון שרש"ס הכירה ומהי הלשון שהוא תובע – ותַעֲרַב או ותַעֲרַב. אפשר שמשום שהערת אגב היא לא טרח לגלות דעתו בזה במפורש. מכל מקום יודעים אנו שלשון ותַעֲרַב היא הלשון שהייתה מקובלת בסידורים ישנים. כך הוא, למשל, בסידור לובלין ש"י (1550), סידור ונציה שכ"ח (1568)¹⁷ ועוד. לעצם דבריו צריך לציין שמה שהביא מראב"ע, שצריך לומר עליך, תנא ושייר, שהרי ראב"ע עצמו העמיד להלכה גם את האפשרות האחרת שבמקרא: לך.

אף שסידורו של רש"ס עשה רושם בזמנו ובמקומו,¹⁸ הנה בעניין זה שלפנינו לא זכו דבריו להד של ממש ולא היה להם המשך בסידורים שהלכו לשיטתו, בוודאי

13. ברוב המקומות לא הציג מילה חלופית למילה שאינה מקראית והסתפק בציין "איננו ע"מ [=על משקלן] בעבריי". במקומות אחרים ציין שהמילה "תלמודית" וציין לחלופתה ב"העבריי", ראה למשל הערתו על "ותמחל לנו", ויעתר יצחק, סימן סח, עמ' יח.

14. מזמור זה נדפס בסידורי האשכנזים לאחר תפילת מנחה של שבת על פי המנהג לאמרו בסוף תפילה זו בשבתות החורף.

15. סידור רש"ס, ג, עמ' 454.

16. דברים אלו נאמרים על המילה שבפסוק בתהלים.

17. ראה סף, מבוא, עמ' תצב.

18. ראה כהן, דקדוקי, עמ' 259 והספרות הנסמנת בהערה 9 שם.

מפני שדבריו בזה נאמרו כהערת אגב, כאמור, ולא במקומם הראוי להם, ובעיקר מפני שעצם הקטע גופו לא בא בסידורו. גם בסידורם של ר' עזריאל ובנו ר' אליה, שהעמידו סידור מדוקדק העשוי במרבית ענייניו בשיטתו של רש"י,¹⁹ לא בא קטע זה כלל, אף לא כל סדר נשיאת כפיים. כיוון שכך גם ב"שערי תפלה" של זלמן הענא, שהוא בעיקרו ספר השגות על סידורם של ר' עזריאל ור' אליה, לא בא דיון בזה, ועם זאת יודגש שבסידורו "בית תפלה" (דף נה ע"א) העמיד הענא את הנוסח הישן והמקובל: "וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ" – כך, בלא שינוי כלל.²⁰

ואף על פי כן בא תיקון זה וחלחל אל סידורי התפילה האשכנזיים – וייאמר מיד: במערב אירופה ובמרכזה, בארצות שבצלה של התרבות הגרמנית – וזאת מכוח דבריו של יצחק סטנוב ומכוח מעשהו של וולף היידנהיים, מהדיר החומש, הסידור והמחזור הנודע, בן המאה השבע-עשרה והשמונה-עשרה.

היידנהיים הושפע הרבה ממעשיו של סטנוב, אם כי לא בכל מקום קיבל את דבריו כנתינתם, וכעדויות: "וזאת לדעת כי בסדר התפלה הלכתי בשיטת החכם בעל ויעתר יצחק והדפסתי רוב הנוסחאות על פי דעתו והכרעתו כי רובם הם נוסחאות קדמוניות והמה נכונים ומאושרים לפי יסודי הלשון הברורים, חוץ במבוקמות מעטים שנגרר בהם אחר רז"ה [=ר' זלמן הענא] לשנות הנהוג בלי ראייה ברורה [...] ועוד במקומות שהעיון הכריחני לעזוב נוסחא שלו ולאחוז בנוסחא אחרת." ²¹ ואכן אף כאן הלך היידנהיים בעקבות סטנוב, לא באשר לתיקוניו המופלגים, הפרועים יש לומר, בתחום אוצר המילים, כי אם באשר לתיקוניו בתחום הדקדוק, ואת שתי המילים שבנידוננו אכן העמיד כך: "וְתַעְרַב עֲלֶיךָ". כך הוא למשל במחזור לראש השנה שלו,²² והעיר שם במפורש בשולי העמוד: "ותערב עליך כצ"ל, כמ"ש החכם ראב"ע בספר צחות דף כ"ט ב', וכ"כ וי"צ [=וכן כתב ויעתר יצחק]."

מכאן נתגלגל נוסח זה גם אל סידורים מדוקדקים אחרים דוגמת "סדר עבודת ישראל" של יצחק זליגמן בער, ממשיך דרכו של היידנהיים,²³ והוא תומך יתדותיו במפורש בנוסח שהעמיד היידנהיים: "כן העמיד הרוו"ה את הנוסחא עש"ה יערב עליו שיחי (תהלים ק"ד ל"ד) וכן העקר כמו שכתב הראב"ע בצחות דף מ"ג".²⁴ ומכאן ואילך מתרבים ביחס סידורים המקבלים תיקון זה, אם בשלמותו אם

19. ראה עליו כהן, שם.

20. וכן הוא בסידור ר' יעקב עמדין: "וְתַעְרַב לְפָנֶיךָ" (על פי תצלום דפוס ראשון, אלטונא תק"ה, בסוף סידור היעב"ץ, מהדורת י"ש וינפלד, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' תתמו).

21. וראה פרנקל, עמ' 35; יצחקי, לוח ארש, עמ' 52–53; וראה עוד גולדשמידט, מחקרי, עמ' 431–432; רייף, עמ' 60–61; אלדר, רו"ה, עמ' 35.

22. היידנהיים, רו"ה, סדר נשיאת כפיים, דף י ע"ב.

23. על דרכו של בער כ"יורשו הרוחני" של היידנהיים ראה גולדשמידט, מחקרי, עמ' 32.

24. בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 358.

לחצאין. כך, למשל, בסידור "דובר שלום" לר' יצחק אליהו לנדא מדובנא (נא ע"ב) "וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ" – ננקד בקל, אך מילת לפניך נותרה על מכוונה תוך שהוער עליה כך:

הראב"ע ז"ל משיג על נוסח זה שלא מצינו מליצת ערב מקושר עם "לפני" רק עם מלת "על" כמו יערב עליו שיחי ולכן מהראוי לומר ותערב עליך יעו"ש דבריו, אך ברוב סידורים הנוסח כמו שהוא ותערב לפניך.

ניקד, לכאורה מדעתו, "וְתַעֲרַב", כלשון המקרא, והביא את הערת ראב"ע בדבר מילת היחס, אך לא תיקן אותה בפועל, בפנים, משום שלא כך הוא ברוב הסידורים. בעקבותיו הלך גם ר' אריה ליב גורדון בסידורו "אוצר התפלות" (ב, תעב ע"א),²⁵ ועל דרך מעורבת זו נמצא גם בסידורים אחרים כגון מחזוריו של יחיאל מיכל זקש שנדפסו עם תרגום לגרמנית החל מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה בברלין, בפראג ובברסלאו.²⁶

דרך דומה נקט דניאל גולדשמידט במחזוריו המשוכללים לימים הנוראים (ומשמ בשאר המחזורים שיצאו על פי שיטתו), שהעמיד "וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ", אבל עם תוספת בסוגריים, לא בהערה כי אם בפנים ממש: "(נ"א: עֲלֶיךָ)".²⁷ העמיד את הפועל בבניין קל, כפי שעשה היידנהיים והבאים אחריו, אך לא נמנע מלהשאיר את לפניך על מכוונה תוך שהוא מסתפק בציון עֲלֶיךָ כ"נוסח אחר". אין צריך לומר שנוסח אחר זה אינו נוסח ראשוני או קדמון.²⁸

ראוי לציון שאלו שנקטו את התיקון הזה לחצאין הזניחו דווקא את הערת המפורשת של ראב"ע בדבר עליך הראוי תמורת לפניך ואימצו את התיקון השני וְתַעֲרַב תמורת וְתַעֲרַב, שעליו לא אמר אבן עזרא דבר ברור לחלוטין.

בסידורים ומחזורים אחרים נמצא את התיקון בשלמותו, כפי שהעמידוהו היידנהיים ובער, "וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ". כך הוא, למשל, במחזור כל בו דפוס וילנא תרפ"ו²⁹ וב"סדר תפלות כל השנה" מהדורת שמעון סינגער ומהדורה מתוקנת מידי של הרב

25. ומובא שם גם תורף דברי "דובר שלום".

26. ראה למשל מחזור לכל מועדי השנה... מוגה מחדש... מתורגם אשכנזית... על ידי יחיאל מיכל זקש, חלק רביעי, מחזור ליום כפור, פראג-ברעסלויא תר"ס, עמ' 426. על מחזוריו של זקש ראה גולדשמידט, מחקרי, עמ' 432.

27. ראה למשל גולדשמידט, ר"ה, עמ' 272.

28. את הנוסח וְתַעֲרַב, בנפעל, ציין גולדשמידט עצמו ממחזור ורמייזא – לא כאן, במחזורו שנדפס בשנת תש"ל, כי אם בסקירתו המוקדמת על מחזור ורמייזא; ראה גולדשמידט, ורמייזא, עמ' 27. בסקירתו זו הועמדו בשני טורים נוסח מחזור ורמייזא לעומת "הנוסח הרגיל", ושם, בטור הנוסח הרגיל, קבע גולדשמידט "ותערב עליך". ב"הנוסח הרגיל" התכוון ל"מנהג אשכנז כמו שנדפס במחזורי הרוו"ה (רדליהיים תק"ס ואילך)"; ראה שם, עמ' 11.

29. ובמהדורתו המחודשת, הוצאת לדור ודור, ירושלים תשכ"ג.

יוסף צבי הערץ,³⁰ סידור ששימש שנים רבות כסידור התפילה הרשמי של איגוד הקהילות האורתודוקסיות בבריטניה.³¹

נבוא עתה לברר לשון זו ומקורותיה בעברית לתולדותיה. ברי שאין הלשון וְתֵעָרַב לְפָנֶיךָ נתמכת בלשון המקרא משום צד, לא מצד בניין הפועל אף לא מצד מילת היחס. הבא מצד לשון המקרא ודאי שאין לו אלא וְתֵעָרַב, ובאשר למילת היחס צריך הוא לברור לו בין עֲלִיךָ ובין לָךְ. משתי אפשרויות אלו – עֲלִיךָ וְלָךְ – הנה לעניין לשון התפילה הזאת בוודאי יש מקום להעדיף לשון עליך, העשויה במתכונת "ערב עליו שיחי", שהוא לשון דיבור ותפילה לה'. כל זה, כאמור, לשיטת הדבקים בלשון המקרא. אלא שמה שלא נמצא במקרא בעניין זה צץ ועולה בלשון מאוחרת יותר, בספרות חז"ל המאוחרת, בפיוט הארץ-ישראלי ובספרות הרבנית המוקדמת, שנמצא בהם הן עָרַב בקל הן נִעְרַב בנפעל, וזה וזה נשלמים גם במילת היחס לפני, היינו שיש הן ערב לפני והן נערב לפני. כך, למשל, נמצא לשון עָרַב לפני במדרש תנחומא (תצוה, טו): "ולפיכך הקב"ה משבח קרבן של אחד ואחד מהם, זה קרבן פלוני זה קרבן פלוני, לומר שערב לפניו והוא משבחן", וכן בפסיקתא רבתי (פרשה מא):³² "ערב לפני הק' [ב"ה] התשובה שהשיבו למשה", ועוד במדרשים, רובם מאוחרים, בני המחצית השנייה של האלף הראשון וראשית האלף השני.

והלאה מכאן: את הכתוב "לא יִסְכּוּ לֵה' יִין וְלֹא יִעָרְבוּ לוֹ זִבְחֵיהֶם" (הו' ט, ד) פירש רד"ק: "אִמְרַם מֵה לָהֶם עֵתָה לְהַבִּיא נִסְכִּים בֵּית ה' כִּי לֹא יִעָרְבוּ לוֹ, אִינֶם עָרְבִים לִפְנֵי כִּי הֵם עוֹבְרִים עַל מִצְוֹתָיו וְתוֹרוֹתָיו". ודוק שלשון רד"ק "אינם ערבים לפניו" באה כפירוש ללשון המקרא המתפרש: "לא יִעָרְבוּ לוֹ".³³ ביותר מוכר שימוש לשון זה, במילת היחס לפני, בקטע התפילה הנאמר בתפילת מוסף של ראש השנה: "ארשת שפתינו יִעָרַב לְפָנֶיךָ אֵל רֵם וְנִישָׂא". הניקוד המקובל במחזוריים שלפנינו הוא בצורת קל – יִעָרַב – אך מילת היחס היא לפניך. כך גם במחזוריים מדוקדקים כגון המחזור לראש השנה של היידנהיים.³⁴ ואותם מדקדקים

30. מהדורה שש-עשרה, לונדון ת"ש.

31. וראה גם הערה 50 להלן.

32. מהדורת איש שלום, קעד ע"א; וראה ערב, עמ' 231–232.

33. "ותערב לפניך" גם במחזור ויטרי (מהדורת הורוויץ, א, עמ' 67, בסדר תפילת העמידה הרגיל, בתוך ברכת העבודה), ואולם יצוין שזו תוספת המצויה בכ"י לונדון בלבד ולא בשאר כתבי יד של מחזור ויטרי; ראה גולדשמידט, מחקרי, עמ' 69 הערה 9; ארליך, עמ' כז הערה 36 והספרות הנוספת הנזכרת שם, וראה עתה גם מחזור ויטרי, מהדורת אריה גולדשמידט, א, עמ' קיג.

34. ראה היידנהיים, ר"ה, מוסף ליום ראשון, צ ע"א, ובשאר מקומות במחזור.

שתיקנו בנוסח "ותערב" את לפניך והעמידו תחתיו עליך לא חשו לתקן גם כאן, מקום שגם בו תיקון זה נצרך לשיטתם (ועל כך עוד להלן),³⁵ ואף לא חשו לתקן שיבוש אחר לכאורה, והוא בהתאם, שהרי ארשת לשון נקבה היא, והראוי אפוא "ארשת שפתינו תערב לפניך".³⁶ אלא שבאמת גם הנוסח "ארשת שפתינו יערב לפניך" איתן הוא, וכך הוא כבר בסדר רב עמרם גאון,³⁷ וכן כתב גם ר' אברהם בר' נתן הירחי (הראב"ן), בן המאה השתיים-עשרה וראשית המאה השלוש-עשרה, ב"ספר המנהיג" שלו: "ומנהג צרפת לומר השליח ציבור אחר המלכיות ארשת שפתינו יערב לפניך קול תרועתי" [...]. וכן כתב רב עמרם, אך בספרד ובפרובי[נציא] לא נהגו לאומרו".³⁸

ואף זאת, הכתיב יערב יכול לעמוד כאן גם כנגד בניין נפעל, יַעֲרַב, ויש עדויות טובות המרמזות לצורת נפעל זו גם כאן, ועל כך עוד להלן.

אשר לבניין:

תחילה יש לומר שמעבר מבניין קל לבניין נפעל בפעלים העומדים חזון נפרץ הוא ואף טבעי, שהרי בסופו של דבר עניינם אחד.³⁹ אין להתפלא אפוא על עלייתה של צורת נערב לצד ערב במהלך הדורות.

לענייננו, נערב לפני הוא לשון העולה כבר בפיוטי ייני ומאוחר יותר גם בלשון

35. וראה גם להלן, הערה 38.

36. ויצוין שנוסח זה אכן מצוי בכמה קטעי גניזה, וראה במאגרים בערכו.

37. ראה גולדשמידט, רע"ג, עמ' קמג.

38. ספר המנהיג, מהדורת י' רפאל, א, ירושלים תשל"ח, עמ' שכז. גולדשמידט (ר"ה, עמ' 244) העיר שחוסר ההתאם נובע מהליכה אחר הפסוק "יערב עליו שיחי" ואת הלשון לפניך במקום עליך תלה "על דרך התרגומים (כגון מלאכי ג' ד וערבה לה' מנחת יהודה ת"י ויתגלי קדם ה') מחשש הגשמה בלשונות המוסבים אצל הגבוה" (וראה גם ס"ן, מבוא, עמ' תצב). טעם זה הוא טעמו של זלמן גייגר לעניין ותערב לפניך, וכפי שיובא להלן (בותערב לא העיר גולדשמידט דבר, שכן בחלק של תפילות הקבע במחזורו אין הערות). ועוד נמצא חוסר התאם זה בסליחה "אלהי, בשר עמך מפחדך סמר" לר' אליעזר ב"ר יצחק הלוי (בן המאה הי"א): "יערב לפניך שיחתם ורנתם"; כאן בוודאי יש גרירה אחר לשון הפסוק בתהלים הגורמת לחוסר ההתאם, אך אף כאן לפניך ולא עליך. סליחה זו למנחה של יום הכיפורים הועתקה לסדר יום כיפור קטן כמנהג האשכנזים, ראה בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 322. בסידורים ובמחזורים שלפנינו ננקד כאן יַעֲרַב, וכך גם אצל גולדשמידט, יוה"כ, עמ' 683.

39. ודי להזכיר לעניין זה זוגות פעלים כמו אבד-נאבד, חרב-נחרב. התופעה ידועה כבר במקרא והיא ניכרת במעבר מספרי הבית הראשון לספרי הבית השני, וראה מ' בר-אשר, "יְצַוְתָךְ אֶל יְקָבֶד לְפָךְ: על משפט אחד במכתב אל פלטיהו", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 204, והספרות הנסמנת בהרחבה בהערה 19 שם. את בירוורו של עניין זה בלשון חז"ל לרביה ימצא המעיין במאמרו של יוחנן ברויאר "מעבר של פעלים עומדים לבניינים הסבילים בלשון חז"ל", לשוננו (בדפוס). אני מודה לידידי ד"ר ברויאר על שהראני את מאמרו קודם פרסומו.

המדרש המאוחר של ראשית האלף השני. וכך יסד ינאי בקרובת "אל קנא" לפרשת פינחס: ⁴⁰ "משׁיף מעם רב שאון רב / נחל מׁימך שלום רב / שר ונגיד וגדול ורב / עדיעד לפניך נַעַרְב". ועוד עולה לשון זו, בין שהיא נשלמת במילת היחס לפני בין שהיא נשלמת במילות יחס אחרות בין שאינה נשלמת כלל, במדרשים מאוחרים כגון במדרש משלי, בפיוט ובשירת ימי הביניים כגון אצל שמואל הנגיד ושלמה אבן גבירול.⁴¹

"ותערב לפניך עתירתנו" הוא הנוסח גם במחזור ורמייזא, בשני כרכיו, הן בכרך הראשון (שכתובתו הושלמה בשנת 1272) והן בכרך השני, המאוחר במקצת לראשון והשונה ממנו באופיו.⁴² בכרך א, בתפילת המוסף לשבועות, נקד וְתַעַרְב, ⁴³ ובכרך ב נקד וְתַעַרְב שלוש פעמים – בתפילות המוספים של שני ימי ראש השנה ושל יום הכיפורים.⁴⁴

יתרה מזו, גם באשר ללשון המופרת "ארשת שפתינו יַעַרְב לפניך", שנוכרה לעיל, הנה במחזור ורמייזא נמצא הניקוד "יַעַרְב לפניך" – כך, כצורת נפעל (וברי"ש פתוחה). כך הוא הניקוד בכל שש הופעותיו של קטע זה במחזור, בתפילת המוספים לשני הימים של ראש השנה,⁴⁵ וכך הוא גם בסילוק ליום ראשון של ראש השנה, בסופו (ובלא מילת יחס): "וְיַעַרְב מְלַמְטָה שְׁלוֹשׁ תְּקִיעוֹת".⁴⁶

עדות מפורשת מימי ראשיתו של תיקון זה – "ותערב עליך" תחת "ותערב לפניך" – הלכה למעשה, ומגרמניה עצמה, יש לנו בחיבורו של זלמן גייגר, "דברי קהלת", המתעד את מנהגי התפילה של קהילת פרנקפורט דמיין בראשית המאה התשע-עשרה.

40. לבמדבר כה, י; ראה רבינוביץ, ב, עמ' 106 (הניקוד החלקי הוסף כאן על פי הניקוד שבמהדורה זו). וראה ערב, עמ' 234.
41. ראה ערב, שם.
42. ראה עליהם בית-אריה, ורמייזא, עמ' 303–304; הנ"ל, וורמס, עמ' ט.
43. עמ' 130. צוין גם בתוך ערב, עמ' 234. מנקד מחזור זה אינו מבחין, כידוע, וכשאר המחזורים האשכנזיים בני הזמן, בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול (ופתח במקום קמץ שכיוו בו יותר מאשר קמץ במקום פתח); ראה בית אריה, ורמייזא, עמ' 309–310; אלדר, ורמייזא, עמ' עז.
44. כח ע"א; נט ע"א, עמ' 152. ניקודו של כרך ב "טברני" יותר מניקודו של כרך א; ראה בית אריה, ורמייזא, עמ' 304. כל זה שולי לעניין גופו. בין כך ובין כך הצורה העולה מן הניקוד היא צורת נפעל. הניקוד הזה של מחזור ורמייזא צוין אצל גולדשמידט, מחקרי, עמ' 27.
45. כרך ב, כב ע"א, כו ע"א, כח ע"א, נג ע"א, נו ע"א, נח ע"ב. צורת עתיד נפעל בעי"ן הפועל פתוחה מוכרת במקרא, ואולם לרוב במעמד הפסק ובצורות העתיד עם וי"ו הרצף. צורה בהקשר ובלא וי"ו הרצף היא תְּשַׁבֵּר (יח' לב, כח), וראה באורא ולאנדר, סעיף 44g.
46. כרך ב, ח ע"א. במחזורים שלפנינו: "וְיַעַרְב לוֹ מְלַמְטָה שְׁלוֹשׁ תְּקִיעוֹת" – וְיַעַרְב בבניין קל, ועם מילת היחס לו.

בחיבור זה רשם גייגר את מנהגי פרנקפורט דבר יום ביומו, מן יום כ"ד בסיוון תקע"ח⁴⁷ ועד חלוף שנה ועוד למן אותו תאריך. וכך נמצא בו לענייננו:⁴⁸

המנהג [בפרנקפורט דמיין] כבמחזורי' [ם] ישני' [ם] "וְתַעֲרַב לַפְּנִיךְ". וה"ה [=היידנהיים] תיקן: וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ. ואני מודה לו במקצת שמלת ותערב תנקד כדעתו כמ"ש בתהלי' ק"ד "יערב עליו שיחי". ואולי הפיטן כ/[תב] המלי' [ם] בלי נקוד, והמעתיקים נקדום מדעתם. אך במלת לפניך נ"ל ששינה הפיטן לשון המקרא בהשכל, לכבוד השם, להרחיק פעולה חושיית ממנו, כאשר עשו המתרגמי' בכ"מ [=בכל מקום] שכתוב פעל ערב אצלו ית' [ברך], שתרגמו "קדם" אחריו, או בדרך אחר, שלא לאמר שערב לו או עליו דבר. תהלי' ק"ד ל"ד. ישעי' ל"ח י"ד. הושע ט' ד'. מלאכי ג' ד'. (ונפלא ממני למה מחה ה"ה "לפניך" פה; ובפיוט ארשת וכו' ערב לו והניחו?).

הנה לפנינו, כאמור, עדות שבגרמניה גופה הילך במאה התשע-עשרה הנוסח הישן, הנוסח כפי שהוא "במחזורים ישנים", קודם שתוקן על ידי היידנהיים (בהשפעת סטנוב) וקודם שחלחל לסידורים אחרים.

עיסוקו של זלמן גייגר לא היה בלשון ובמחקרה. ואף על פי כן לא מנע עצמו בחיבורו מהערות הנוגעות ללשון התפילה, והערות אלו של טעם הן ברובן הגדול. גם כאן הסברה שלפניך נתנסח מצד הרצון להימנע מן ההגשמה סברה של טעם היא, ובעיקר אם ניתן להראותה בתרגומים הארמיים.⁴⁹ ואם מצאנו ליניי כותב "נערב לפניו" וכן למדרשים הנוקטים לשון זו, אפשר שבאמת מכאן, מדרכם של התרגומים, או גם מכאן, באו ללשון זו, וזה וזה גורם. ואולם לענייננו אין הסיבה עיקר כי אם המסובב – וְתַעֲרַב לפניך היא לשון מקורית, הן כאשר לפועל, והן – וביותר – כאשר למילת היחס, לשון שצמחה ועלתה שלא כדרך הנמצא במקרא החל מן המחצית השנייה של האלף הראשון.

47. ביום זה בחר המחבר לפתוח כיוון שהיה זה יום הולדתו, ובאותה שנה הוא חל ביום ראשון "הראוי לראש הסדר" (ראה גייגר, עמ' 8). החיבור עצמו ערוך שתיים-עשרה חוברות וכל אחת מהן עשויה שתי מערכות – האחת רישום המנהגים עצמם, והיא הנקראת "דברי קהלת", והשנייה, הנקראת "מְשָׁלֵי שלמה", היא הערות הבאות בשולי העמודים או בסופה של כל חוברת ובהן דיון נרחב בעניינים שהועלו בגוף החיבור. אין צריך לומר ששני השמות הללו – "דברי קהלת" ו"מְשָׁלֵי שלמה" – הם משחק מילים שיצר המחבר שלמה זלמן גייגר עם שמות חיבוריו של שלמה המלך. החיבור עצמו יצא לאור כעבור זמן מרובה, בשנת תרכ"ב (1862), כאשר מלאו למחבר שבעים שנה, והושלם בשנת תרכ"ח (1868).

48. משלי שלמה לחוברת החמישית, סימן כא, עמ' 195.

49. וראה הערה 38 לעיל. באמת בכתובים שציין גייגר כאן לשון קדם באה רק בתרגום תהלים לפסוק "יערב עליו שיחי" ובשאר מקומות הלכו המתרגמים בדרכים אחרות של מניעת ההגשמה, ואולם אין בדבר כדי להוציא מידי הסברה הזאת.

מי שיבוא לעיין מה עלתה לו לתיקון מדקדקים זה בימינו וכיצד הוא בא לידי ביטוי בסידוריהם ובמחזוריהם של אשכנזים בזמן הזה ימצא בזה מבוכה גדולה. מה שעד לפני כמאתיים שנה היה נוסח פשוט ומוסכם על הכול שינה את פניו והתפצל פצלות פצלות למיני מנהגים שונים ומשונים. מן המבוכה הזאת עולים כמה קווים עיקריים: בסידורים ובמחזורים הנדפסים בזמן הזה בחוץ לארץ, בעיקר בארצות הברית, והמופנים בעיקר אל הציבור האורתודוקסי-חרדי, מצוי היום בעיקר הנוסח הישן והמקורי וְתַעֲרַב לַפְּנִיךָ.⁵⁰ לעומת זאת, בסידורים ובמחזורים הנדפסים בארץ נתהווה באופן מפתיע משהו הבדל בין נוסח אשכנז הארץ-ישראלי (השונה בפרטים לא מעטים מנוסח אשכנז הנוהג בחו"ל) לבין הנוסח המכונה "ספרד", היינו הנוסח המקובל בקרב החסידים לחצרותיהם. סידורים ומחזורים שבנוסח אשכנז מקיימים לרוב את הנוסח שלאחר התיקון – וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ, היינו הנוסח שהעמידו היידנהיים בעקבות סטנוב, ואילו סידורים ומחזורים שבנוסח "ספרד" מקיימים לרוב את הנוסח וְתַעֲרַב לַפְּנִיךָ, וכפי שהוא אכן מורגל בפיותיהם של מתפללי נוסח זה, בעיקר חסידים בבתי תפילתם המשמרים מנהגי רבותיהם ואינם סוטים מהם כמלוא הנימה.

הבדל זה שבין שני הנוסחים חדש הוא, ואין צמיחתו בשינויים שהכניסו חסידים בנוסח התפילה האשכנזי. נהפוך הוא, דווקא נוסח "ספרד" החסידי הוא ששימר כאן את הנוסח האשכנזי הקדמון. יתרה מזו, בשל שינוי אחר שבנוסח חתימת הברכה, שנתפשט רק בנוסח אשכנז הארץ-ישראלי מכוח מנהגו של הגאון מווילנא,⁵¹ נכרכו שני השינויים – זה שבתחילתו של הקטע וזה שבחתימתו – זה בזה. שליח הציבור הקורא וְתַעֲרַב לַפְּנִיךָ חותם את הברכה לא כדרך שחותם אותה שליח הציבור הקורא וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ – התפתחות משונה שמקורה בשני תהליכים שונים של שינוי מנהגים: אימוץ דיוק דקדוקי מזה ואימוץ מנהג אשכנזי שולי מזה וכריכתם זה בזה אף על פי שלא קרב זה אל זה.⁵²

50. כך, לדוגמה, יש לציין את העשוי במחזורים שבהוצאת Mesora-ArtScroll המלווים הערות נכוחות של עיון תפילה. במחזורים שבסדרה זו נדפס "וְתַעֲרַב לַפְּנִיךָ", וכמנהג העולם. בהערה ללשון זו נכתב שם שזהו הנוסח המצוי למעשה בכל הסידורים הישנים ושיש מדקדקים הדוחים אותו מפני "וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ". לעומת זאת, בסידור התפילה המתוקן מהדורת פלטיאל בירנבוים (בהוצאת Hebrew Publishing Company), שהיה נפוץ בקהילות האורתודוקסיות בארצות הברית עד לדור האחרון, הנוסח הוא כמעשה התיקון הדקדוקי: "וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ".

51. על פי מנהג זה חתימת הברכה היא החתימה הנהוגה כל ימות השנה, "המחזיר שכינתו לציון", שלא כמנהג האשכנזי הוותיק החותם כאן "שאותך לבדך ביראה נעבוד".

52. וכבר נמצאו סידורים המעמידים על הרף זה לצד זה, וכשני מנהגים, את שני הנוסחים תוך כריכת שני השינויים הללו זה בזה, וכמתואר כאן. כך הוא, למשל, סידור "שירת ישראל" שיצא לאור לאחרונה בהוצאת "גאולה" (חמוש"ד) במהדורת נוסח אשכנז שלו (במהדורת נוסח "ספרד" הועמד הנוסח הישן בלא כל שינוי).

ועוד חידוש אחר נתחדש בעניין זה בדור האחרון, ובארץ ישראל. בסידור אחד הוטל התיקון וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ גם על נוסח "ספרד" החסידי, אף שזה נמלט ממנו, כאמור. כך הוא בסידור "רינת ישראל", שמהדורתו הראשונה יצאה לאור לפני קרוב לארבעים שנה. מאז יצא נעשה סידור זה, והמחזורים שבאו בעקבותיו, נפוץ מאוד בקרב הציבור הציוני-דתי, הן במערכת החינוך שלו הן בבתי כנסיותיו, שקיבלוהו, ולא בכדי, בסבר פנים יפות, שבאמת לשמם הוא נעשה מעיקרא.⁵³ הגיעו דברים לידי כך שיש בתי כנסיות אשכנזיים שזהו סידור התפילה היחיד המשמש בהם.

והנה, כיוון שבסידור זה, על כל מהדורותיו – לסידוריו ולמחזוריו – העמיד המהדיר, כאמור, גם בנוסח "ספרד" החסידי את הנוסח וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ, נתגלגל הדבר שכל מי שאימצו לעצמם סידור זה, ורבים הם, כאמור, על כורחם הוחדר לנוסח תפילתם שינוי לשון שלא שערוהו אבותיהם אף לא עד הזמן האחרון ממש.

תופעה מעניינת יש כאן: לשון תפילה הנשמעת בימינו בקרב מתפללי נוסח מסוים (לענייננו – נוסח "ספרד") בשני נוסחים שההבדל ביניהם עומד בדיעבד על רקע חברתי-פוליטי. תפוצתם המכוננת של סידורים בשני מגזרים שונים גרמה בבלי דעת להעמדתם של שני נוסחאות תפילה. כבר הורגלנו שהבדל ההגייה בתפילה ובקריאת התורה – הגייה אשכנזית לעומת הגייה ספרדית – מובחן בקרב האשכנזים בארץ ישראל בדרך זו, שבסיסה פוליטי: שמרנות חרדית אנטי-ציונית (או א-ציונית) לעומת מודרנה ציונית, זו וזו לכתחילה ומתוך השקפת עולם, והנה כאן הבדל חברתי-פוליטי שכל כולו נשען על סברה שעל פי דקדוק שהוחדרה אל אחד משני המחנות וזה קיבלה בתמימות ובבלי דעת. המתפלל המצוי – לא חוקר הלשון ולא חוקר התפילה והפיוט – האומר מן הסידור שלפניו "וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ" אינו יודע מהו רקעו ההיסטורי של נוסח זה ואף אינו יודע שנוסח זה הועמד לפניו כמעשה מודע של שינוי נוסח אבותיו.

כבר לפני למעלה משישים שנה העיר חנוך ילון: "ראוי לנתנת הדעת שכל אותה התנועה לתקן בצורות לשון שבתפילה שאינן בדרך ניקוד המקרא לא נגעה לא בספרדים ולא באיטלקים (ולא במתפללי נוסח 'ספרד' שבין האשכנזים), ואין צריך לומר שלא הגיעה לתימן. ידעו על תנועת מתקנים, עוררה ויכוחים, ולא היכתה שרשים".⁵⁴

53. וכנאמר מעבר לעמוד השער: "ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל לפי הנחיות הועדה הציבורית מטעם האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות". על שליחתו החינוכית של הסידור יעוין בדברי המבוא שבפתחו. יצוין עוד שבמסגרת סדרה זו יצא גם סידור בנוסח ספרדים ועדות המזרח, ואף בו באו שינויים ממסורת אבות בפרטים שונים, וראה מ' בר-אשר, "על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 271–281.

54. ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 148 הערה 8 (מקום פרסום הדברים לראשונה: סיני טו [תש"ה], עמ' ריב-ריד). דברים אלו כתב ילון בהיותו בראשית דרכו בניקוד המשנה וחזר

לענייננו כאן, אכן מדברים אנו בתיקון שהוחדר אל הנוסח האשכנזי בתקופת ההשכלה ואשר באמת לא פשט בנוסח האשכנזי בכללו, ובוודאי, וכדברי ילון, לא בנוסח "ספרד" האשכנזי. ואולם כל זה עד לבואו לעולם של הסידור "רינת ישראל", שתיקוני תפילה שבאו בו, ובכללם זה, וְתַעֲרַב עֲלֶיךָ, פשטו בכל המגזר שאימצו, היא נוסחו ונוסח אבותיו אשר יהא. אכן זה כוחו של סידור תפילה שצלחה דרכו ופשט ברבים.

הנוסח "וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ" נכרת אפוא כמעט לחלוטין מפיותיהם של חלק גדול מנכדיהם וניניהם של יהודים שלא ידעו אלא אותו, ולא מכוחם של תהליכים טבעיים, המעמידים, אם לאטם אם במרוצה, דרכים חדשות, כי אם מכוחו של מעשה בידיים. הרצון המובן והכן, בעיקר מצד החינוך, להעמיד סידור תפילה ערוך ומתוקן אכן הצמיח סידור מתוקן, שזכה לתפוצה במגזר מסוים ובמערכת החינוך שלו. אלא שלצד יתרונותיו חיסרון אחד לפחות נמצא בסידור זה – שיותר מדי כפה נוסחאות תפילה שלא היו מורגלות על הציבור שלשמו נתקן, ויותר מדי נהה גם אחר תיקוני תפילה שהעמידו אחרים שלא לצורך. מעשים שנעשו בלשון התפילה מתוך תפיסה שקנתה לה שביטה בעיקר בתקופת ההשכלה, אך גם קודם לה, ומתוך ראייה שגם מדע הלשון התנער ממנה כבר לפני מאה שנה ויותר, חזרו והונצחו בחלקם בסידור זה, שמהדירו לא תמיד נזהר בכלל גדול שכל המשנה ידו על התחתונה, ובעיקר לא תמיד נזהר במה ששלחו מתם: היזהרו במנהג אבותיכם.

בנדון שלפנינו "שם" זה אינו ארץ ישראל כי אם להפך, הגולה. לא גולת בבל כי אם הגולה האחרת, זו אשר עלתה בעשן. הגולה הזאת שולחת לבני ארץ ישראל ואומרת להם, גם היום, היזהרו במנהג אבותיכם.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אוצר התפלות = סדור אוצר התפלות [...] [מאת] אריה ליב גורדון, וילנה תרע"ה (ד"צ ירושלים תש"ך)

אלדר, ורמייזא = א' אלדר, "ניקודו של מחזור וורמייזא", בתוך: מחזור וורמייזא, מהדורה פקסימילית, ואדוו-ירושלים 1984, מבואות, עמ' עה-צט
אלדר, רו"ה = א' אלדר, "ר' זלמן הענא, גדול מדקדקי העברית בפתח העת החדשה", מחקרים ומסות בלשון העברית ובספרותה: דברי הכינוס המדעי העברי השישה-עשר באירופה, תמוז תשס"א, יולי 2001, ירושלים תשס"ד, עמ' 25-43

עליהם בדרך אחרת במבוא לניקוד המשנה שלו ובשאר מקומות. יצוין שבדברים אלו על התיקונים שלא פשטו בנוסח ספרד של האשכנזים כיוון ילון לתיקונייהם של בעלי דור ההשכלה וההשכלה המוקדמת. באמת תיקונים על דרך לשון המקרא הוכנסו בנוסח התפילה האשכנזי גם בדורות קודמים לדור ההשכלה, ובזמן שנוסח ספרד החסידי טרם בא לעולם, ואלו פשטו בנוסח האשכנזי בכללו. ראה כהן, דקדוקי; הנ"ל, לשון המשנה.

ארליך = א' ארליך, "לחקר נוסחה הקדום של תפילת שמונה עשרה", מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, בעריכת י' תבורי, ירושלים תשנ"ט, עמ' יז-לח באואר ולאנדר = H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922 (Hildesheim 1965)

בית-אריה, וורמס = מ' בית אריה, "מחזור וורמס, תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגראפיות והקודיקולוגיות", בתוך: מחזור וורמיזא, מהדורה פקסימילית, ואדוז-ירושלים 1984, מבואות, עמ' ט-כו
 בית-אריה, ורמיזא = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמיזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27-46, 80-102 (=קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 302-347. נסמן כאן על פי קובץ זה).
 בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקוד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יסניץ תפ"ה

בן זאב = י"ל בן זאב, אוצר השרשים, א-ג, וינה תרכ"ג
 בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל, [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל-אביב תשי"ז)
 גולדשמידט, ורמיזא = ד' גולדשמידט, "מחזור ק"ק וורמיזא", קרית ספר לד (תשי"ט), עמ' 338-396, 513-522 (=גולדשמידט, מחקרי, עמ' 9-30. נסמן כאן על פי קובץ זה).

גולדשמידט, מחקרי = ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם
 גולדשמידט, ר"ה/ויה"כ = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם [...] מוגה, מעובד ומבואר בידי דניאל [...] גולדשמידט, א: מחזור לראש השנה;
 ב: מחזור ליום הכיפורים; ירושלים תשל"ל

גולדשמידט, רע"ג = ד' גולדשמידט (מהדיר), סדר רב עמרם גאון, ירושלים תשל"ב
 גייגר = ספר דברי קהלת המודיע מנהגי תפלות ק"ק פראנקפורט על המאין [...] ונוסף לכל מנהג טעמו בהערות מְשֻׁלִי שלמה [...] זלמן [...] גייגר, [חמ"ד] תרכ"ב

דובר שלום = סדר דובר שלום [...] מאת יצחק אליהו לאנדא, ורשה תרכ"ב
 היידנהיים, ר"ה = ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה [...] מאתי וולף [...] היידנהיים, רדלהיים תק"ס

ורסס = ש' ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן
 יהלום = י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה
 יצחקי, לוח ארש = ד' יצחקי (עורך), לוח ארש [...] לר' יעקב [...] עמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת, חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה [...], טורונטו תשס"א

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן", לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

כהן, לשון המשנה = ח"א כהן, "לשון המשנה מבעד לסידורי תפילה אשכנזיים ומדקדיהם", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 73-82

מאגרים = האקדמיה ללשון העברית, מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, <http://hebrew-treasures.huji.ac.il>

מחזור ויטרי = מחזור ויטרי, מהדורת שמעון הלוי איש הורוויץ, א-ב, נירנברג תרפ"ג; מהדורת אריה גולדשמידט, א-ב, ירושלים תשס"ד

סטנוב, אגרת בית תפלה = י' סטנוב, אגרת בית תפלה, ברלין תקל"ג

סטנוב, ויעתר יצחק = י' סטנוב, סדר ויעתר יצחק, פסקי הגהות על סדר התפלה [...], וינה תקע"ה

סידור רש"ס = י' סך ד' יצחקי וד' סלומן (מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב

סין, מבוא = [י' סין], מבוא ליקוטים מלואים ונספחות לסדור מהרש"ס, בלטימור תשס"ב

ערב = האקדמיה ללשון העברית, המילון ההיסטורי ללשון העברית, מחברת לדוגמה, השורש ערב, לשוננו מו (תשמ"ב), חוברת ג-ד

פינר = ש' פינר, מהפכת הנאורות: תנועת השכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב

פלאי = מ' פלאי, במאבקי תמורה: עיונים בהשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה הי"ח, תל-אביב תשמ"ח

פרנקל = י' פרנקל, "לחקר תולדות הסידור האשכנזי", מדעי היהדות 41 (תשס"ב), עמ' 29-36

צחות, מהדורת ליפמאן = ספר צחות לרבי אברהם אבן עזרא, מהד' גבריאל הירש ליפמאן, פיורדא תקפ"ז (בתוך: כתבי ר' אברהם אבן עזרא, ג, ד"צ ירושלים תש"ל)

C. Valle Rodriguez, *Sefer Şaḥot de Abraham Ibn Ezra*, I, Salamanca 1977

קלוזנר = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א-ו, ירושלים תשי"ב-תשי"ט

רבינוביץ = צ"מ רבינוביץ, פיוטי יני, א-ב, ירושלים תשמ"ה

רייף = Stefan C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer-Book*, Cambridge 1979

שערי תפלה = ספר שערי תפלה, יסדו [...] שלמה זלמן [...] כ"ץ [...] מק"ק הענא, יסניץ תפ"ה (עתה גם בתוך יצחקי, לוח ארש, עמ' רטו-שיב)